

I DALIS

CIVILIAI ATBĖGĖLIAI IŠ LENKIJOS LIETUVOJE

1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai užpuolus Lenkiją, buvo aišku, kad drausminga, gerai apmokyta ir ginkluota moderniausiais ginklais Vokietijos kariuomenė gana lengvai palauš Lenkijos kariuomenę, nors pastaroji ir atkakliai priešinosi.

Daugelio logiškai mąstančių žmonių supratimu, Lietuvai susidarė puikios sąlygos atkeršyti Lenkijai už Vilniaus užgrobimą. Tikriausiai nereikia priminti, ką tada lietuviams reiškė Vilnius, amžinoji Lietuvos sostinė, kuo ji buvo visiems Lietuvos žmonėms. Tačiau jau pačią pirmą karo dieną Lietuvos vyriausybė visam pasauliui paskelbė, kad Lietuva bus neutrali šiame tarp kaimynių kilusiame kare. Vyriausybės aktas dėl Lietuvos neutralumo skelbė:

„Pasirėmęs 1939 m. sausio 25 d. neutralumo įstatymo (Vyriausybės žinios, 632) III straipsniu, skelbiu:

- 1) prasidėjus tarp svetimų valstybių karo veiksams, Lietuvos Respublika pasilieka neutrali;
- 2) Lietuvos Respublikos teritorijoje draudžiami visokie veiksmai, kurie pagal bendrai pripažintas tarptautinės teisės taisykles pažeidžia neutralumą;
- 3) Lietuvos Respublikos neutralumui išlaikyti nuo 1939 m. rugsėjo 1 d. visoms kariaujančioms valstybėms taikomi neutralumo įstatymo nuostatai“⁹.

⁹ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. – T. 4. – V., 1961. – P. 727–728.

Tačiau Vokietija, nepaisydama, kad Lietuva pasiskelbė neutralia valstybe, stengėsi patraukti ją į savo pusę. Iki pat rugsėjo 16 d. Vokietijos vyriausybė įvairaus lygio kanalais siūlė Lietuvai atsiimti, Vokietijai padedant netgi kovine jėga, Vilniaus kraštą. Tačiau Lietuvos vyriausybė su tuo nesutiko. Lietuva iki galo liko ištikima savo paskelbtiems neutralumo principams.

1. LENKŲ ATBĖGĖLIŲ ATSIRADIMAS VILNIUJE IR LIETUVOJE

Nors pačią pirmą karo dieną Lietuva ir paskelbė neutralitetą tarp Vokietijos ir Lenkijos kilusiame kare, karo veiksams artėjant prie jos sienų nebuvo jokių garantijų, kad kurios nors iš kariaujančių valstybių kariuomenė jų neperžengs, todėl Lietuvoje buvo įvykdyta dalinė kariuomenės mobilizacija. Administracinė linija su Lenkija buvo visiškai uždaryta. Siena, be pasienio policijos, pradėjo saugoti ir kariuomenė.

Nors tada Lietuva tiesiogiai į karo veiksmus įtraukta nebuvo, tačiau tiesiogiai susidūrė su karo padariniais, tarp jų su karo pabėgėliais ir internuotaisiais lenkų kariais.

1939 m. spalio 10 d. sutartimi Sovietų Sąjungai grąžinus Lietuvai Vilnių ir dalį jo srities, atbėgėlių problema tapo dar sunkesnė ir sudėtingesnė.

Pirmieji pabėgėliai Vilniuje pasirodė jau 1939 m. rugsėjo 3–4 dienomis. Tai buvo pabėgėliai iš Dancigo, kurie buvo priversti iš šio laisvojo miesto pasitraukti dar prieš karo pradžią. Tai daugiausia buvo lenkiškosios bendruomenės Dancige vadovai, kurie nacionalsocialistų buvo priversti bėgti iš šio miesto.

Vilniui vargo su pirmaisiais atbėgėliais nebuvo. Tai buvo turtingi žmonės, be to, vietos lenkai juos priėmė su užuojauta ir pagarba. Kiekvienas Vilniaus lenkas galėjo atiduoti paskutinį duonos kąsnį atbėgusiam iš Dancigo, nors šelpiamasis būtų ir daug turtingesnis už šelpėją. Bet jokių aukų pirmiesiems karo atbėgėliams iš visuomenės nebuvo reikalaujama. Tada pagrindinis vilniečių rūpestis buvo sužeistieji, kurių

į Vilnių atveždavo kiekvieną naktį. O lenkų pabėgėlių banga plūdo Lenkijos pietryčių link. Liublinas, Chelmas, Hrubiešovas, Zamoscius, Vlodzimiežas buvo prisikimšę karo pabėgėlių. Jų banga toliau slinko Volynės ir Stanislovovo link. Žmonės manė, kad ši sritis bus saugiausia, kadangi ji buvo toliausiai nutolusi nuo Lenkijos–Vokietijos sienos. Ta pačia kryptimi, beje, traukėsi ir Lenkijos vyriausybė¹⁰.

Kitas, tiesa, daug mažesnis, pabėgėlių srautas pasuko Vilniaus link. Šeštą, septintą karo dieną Vilnius susilaukė gausaus jų būrio. Atbėgėlių srautas nuolat augo. Štai kaip tas dienas Vilniuje prisimena pabėgėlis iš Varšuvos Hermanas Krukas.

„Vilnius lyg užplūstas potvynio bangos.

Rasti vietą atsigulti – svajonė. Duonos gabalėlis – reta laimė. Marškiniaie Kas dabar galvoja apie marškinius? Muilas – prabanga, o šiltas maistas – fantazija. Kiekvienas bent truputį normalesnis kampas sukelia virpulį: kambarys! Ar žmonės dar turi kambarius, miega lovose?.. Ar jie iš viso miega? Kiekvienas pabėgėlis suvirpėdavo pamatęs, kad kažkur dar verda normalus gyvenimas ir ne viskas dar sugriauta ir suniokota.“¹¹

Dėl tokio pabėgėlių srauto iš dalies buvo kalta lenkų propaganda. Dieną naktį skelbdama apie vokiečių žiaurumus okupuotose srityse, ne vieną lenką paskatino atkakliau priešintis vokiečiams, bet kartu ir privertė šimtus tūkstančių žmonių viską metus bėgti kuo toliau nuo fronto. Tiesa, po keleto dienų radijas ir spauda ėmė raginti gyventojus pasilikti savo gyvenamose vietose, niekur nebėgti, kad neapsunkintų ir taip jau sunkios kitų sričių gyventojų padėties. Bet kas galėjo tuo patikėti, kai patys ragintojai irgi bėgo...

Dauguma bėgėlių instinktyviai bėgo tolyn nuo artėjančių vokiečių, tuo tarpu nemažai žydų Vilnių savo prieglobsčiu pasirinko sąmoningai. Jie į Vilnių stengėsi patekti todėl, kad, kritus Varšuvai, svarbiausiu žydų mokslo ir kultūros centru Rytų Europoje buvo laikomas Vilnius. Tai galima pailiustruoti Varšuvos žydų inteligentų bėgimo istorija.

¹⁰ Žilėnas V. Pirmieji karo pabėgėliai // Lietuvos žinios. – 1940, sausio 9.

¹¹ Kruk Herman. Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. – P. 27.

Vokiečiams artėjant prie Varšuvos, žydų žurnalistų, mokslo bei visuomenės veikėjų grupė paliko Varšuvą. Šiame bėglių vagone, kuris karo verpetuose klaidžiojo Lenkijos keliais, buvo susitelkę žymiausi žydų veikėjai, tarp jų tarptautinio žurnalistų ir rašytojų PEN klubo, Žydų literatų sąjungos, Žydų žurnalistų sindikato pirmininkai, mokslo darbuotojai, visų žydų leidinių redakcijų Varšuvoje darbuotojai. Pakeliui prie jų prisijungė dar kelios dešimtys žydų žurnalistų, literatų iš kitų Lenkijos miestų. Šis žydų visuomenės elitas įtemptai svarstė, kur bėgti, kur susirasti pastogę. Patekę į Sovietų Sąjungos okupuotą Rytų Galiciją, galėjo savo apsisistojimo vieta pasirinkti Lvovo miestą, kuris buvo gana stambus žydų centras, tačiau lapkričio pradžioje vieningai nutarė, nepaisydami visokių formalumų ir susisiekimo kliūčių, vykti į Vilnių. Taip jie atsirado Vilniuje¹². Tarp atbėgusiųjų buvo tokie žymūs

Maršalas E. Rydz-Smiglas

žydų rašytojai, kaip Noachas Priluckis, B. Šefneris, dr. Kleinbaumas, Vladimiras Kossowski, B. Jęszonas, Ch. Š. Každanas, Bernardas Singeris, Š. Mendelsonas, J. M. Naimanas, Lazaris Kahanas, M. Mozasas, dr. J. Krukas, Viktoras Šulmanas, P. Švarcas ir kiti¹³.

Vilniuje butų kainos labai išaugo, atsirado benamių. Vilniečiai nepalankiai žiūrėjo į naujuosius atbėgėlius dar ir todėl, kad pastarieji paskleidė nemažai panikos ir atvirai keikė ir plūdo tai, ką Vilniaus lenkai dar garbino. Ypač vilniečius siutino atbėgėlių panieka maršalui Edvardui Rydz-Smigliui (Edward Rydz-Śmigły) ir užsienio reikalų ministrui Juzefui Bekui (Józef Beck). Atbėgėliai liūdnai juokavo, kad geriau „Rydz“, negu „nic“, bet, kai nebėra „nic“, nereikalingas ir „Rydz“ ir pan¹⁴.

¹² Lietuvos centrinis valstybės archyvas. – F. 757. – Ap. 9. – B. 3. – L. 66.

¹³ Kruk Herman. Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. – P. 40.

¹⁴ Žilėnas V. Pirmieji karo pabėgėliai // Lietuvos žinios. – 1940, sausio 9.

Tačiau nuotaikos greitai pasikeitė, kai virš miesto pasirodė vokiečių lėktuvai. Padėtis dar labiau susikomplicavo rugsėjo 17 d. Sovietų Sąjungai iš rytų užpuolus Lenkiją. Raudonajai armijai pasirodžius Vilniaus krašte ir jai sparčiai stumiantis į vakarus, sumuštų Lenkijos armijų likučiai ir civiliai pabėgėliai išsigelbėjimą matė tik Lietuvoje, nes bėgti iš Vilniaus tebuvo galima tik į Lietuvą, kadangi važiuoti į draugišką Lenkijai Latviją jau buvo rizikinga. Sovietų kariuomenė bet kuriuo metu galėjo perkirsti Vilniaus–Turmanto geležinkelio liniją ir bėgliai būtų patekę į jų rankas. Lietuvos generalinis konsulas, įsikūręs „Žoržo“ (dabar „Vilniaus“) viešbutyje Vilniuje, prisikimšo įvairiausių buvusių Varšuvos val-

Juozas Urbšys

džios pareigūnų, dvasinės valdžios atstovų, dvarininkų, fabrikantų, rusų emigrantų. Tuo metu konsulate dirbo tik du žmonės: konsulas dr. Antanas Trimakas ir sekretorė Birutė Verkelytė.

Bėglių iš Lenkijos eilės buvo nutįsusios nuo konsulato durų antrame aukšte iki dabartinės parduotuvės „Vaikų pasaulis“. Pirmieji konsulato knygoje įrašyti interesantai buvo Juzefo Piłsudskio (Józef Piłsudski) našlė su dviem dukromis ir garsi lenkų aktorė J. Smorska¹⁵.

Prie Vilniaus artinantis sovietų armijai, Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys įsakė pristabdyti vizų į Lietuvą išdavimą. Tada Vilniaus len-

kai nusprendė pasiųsti specialią delegaciją į Kauną, į kurią įėjo Vilniaus vyskupijos administratorius Kazimieras Michalkevičius ir profesorius Vitoldas Stanevičius, prašyti, kad Lietuva priimtų nelaimės ištiktus lenkus, kad internuotų Lenkijos kariuomenės likučius¹⁶.

¹⁵ Federavičienė B. 1939 metais lenkams ir žydams Lietuva tapo gelbėjimosi viltimi // Lietuvos rytas. – 1995, lapkričio 30.

¹⁶ Žilėnas V. Vilnius laukia SSSR // Lietuvos žinios. – 1940, sausio 16.

Po Vilnių ėmė sklaidyti gandai, kad Lietuvos kariuomenė gavo įsakymą užimti Vilnių. Daugelis su palengvėjimu atsikvėpė.

Pirmieji lenkų kariai Lietuvos–Lenkijos demarkacijos liniją perėjo 1939 m. rugsėjo 18 d. 12 val. Perėję administracinę liniją, lenkų kariai tuojuo buvo nuginkluojami, pamaitinami, suteikiama būtina medicinos pagalba ir gabenami į jiems paskirtas internavimo vietas.

Tomis dienomis Kauną pasiekė nemažai buvusios Lenkijos aukštų valdininkų. Tarp jų Vilniaus vaivada Artūras Maruševskis (Artur Maruszewski), buvęs ministras pirmininkas Aleksandras Prystoras (Aleksander Prystor) buvusią Lietuvos – Lenkijos demarkacijos liniją perėjo iš rugsėjo 17 į 18 d. Greitai po jų į Lietuvą atbėgo Suvalkų ir Gardino burmistrai bei seniūnai, buvęs Pamaro vaivada lietuvis Stefanus Kirtiklis, o buvęs vyriausiasis Varšuvos burmistras Stražynskis ir vaivada Pčiorkovskis (kitur Pacerkovskis – G. S.) Kauną pasiekė pėsčiomis net iš Punsko¹⁷.

Rugsėjo 19 d. į Kauną atvažiavo maršalo J. Pilsudskio našlė Aleksandra Pilsudska su dukromis Vanda ir Jadvyga, vyresnysis valstybės policijos komisaras Jasinskis (Jasiński).

Į Kauną taip pat atvežta sužeistų lenkų karių. Jie buvo paguldyti į karo ligoninę. Tuo tarpu rugsėjo 19 d. Lenkijos atstovybės Kaune tarnautojų šeimos specialiu lėktuvu išskrido į Helsinkį¹⁸.

Rugsėjo 20 d. prie Lietuvos sienų pradėjo rinktis pabėgėliai iš tolimesnių Lenkijos vietų. Tai buvo daugiausia moterys su mažais vaikais, kurios blaškėsi prie sienos, nesiryždamos jos pereiti. Tuo pat metu Vyžainių ir Punsko savivaldybės nuo savo būstinių nuėmė lenkiškas vėliavas ir iškabino lietuviškas. Nei Vokietijos, nei Sovietų Sąjungos kariuomenės ten dar nebuvo¹⁹.

Be to, ir Lietuvos kariams, saugojusiems Lietuvos sienas, buvo įsakta įsileisti kaip galima mažiau civilių, neturinčių Lietuvos valdžios

¹⁷ Lietuvos žinios. – 1939, rugsėjo 20; spalio 16; Lenkijos pabėgėlių atvyko į Lietuvą // Ten pat. – 1939, rugsėjo 20.

¹⁸ Lenkijos pabėgėlių atvyko į Lietuvą // Ten pat; Lietuviškos vėliavos Punske ir Vyžainiuose // Ten pat. – 1939, rugsėjo 21.

¹⁹ Lietuviškos vėliavos Punske ir Vyžainiuose // Ten pat. – 1939, rugsėjo 21.

įstaigų išduotų leidimų, nes visų norinčių pabėgti iš Lenkijos tokia maža valstybė kaip Lietuva priimti negalėjo, todėl daliai pabėgėlių nuo Lietuvos sienos teko pasukti atgal²⁰. Tačiau neretai tie patys pabėgėliai, kurių lietuvių kariai nepraleisdavo per sieną, įsimaišydavo į peržengiančią sieną karių tarpą ir taip ją pereinavo²¹.

Didžiausias atbėgėlių srautas į Lietuvą plūstelėjo rugsėjo 20 ir 21 dienomis Giedraičių ir Širvintų rajone, po to jų gerokai sumažėjo, nes rugsėjo 21 d. Raudonoji armija daugelyje vietų pasiekė Lietuvos sienas²².

Vargu ar kas nors dar prieš mėnesį bent buvo pagalvojęs, kad per trejetą savaitių sužlugs didžiulė lenkų valstybė ir ne vienas lenkas, palikęs savo namus, tėvynę, turės ieškoti prieglobsčio kitur ir net pas tuos, kuriuos labiausiai skriaudė, niekino ir laikė savo didžiausiais priešais. Dauguma jų pabėgo beveik taip, kaip stovi, pasiėmę tik vieną kitą jiems brangesnį daiktą ir kiek sugraibę beverčiais tampančių zlotų. Jų kelionė į Vilnių ir Lietuvą buvo nepaprastai sunki. Nuo šliaužiančios vokiečių ir sovietų kariuomenės jie daugiausia bėgo naktimis, per miškus, dieną slėpdamiesi nuo lėktuvų antskrydžių. Šie pabėgėliai – daug jų su mažais vaikais – Vilnių pasiekė galutinai nuvargę ir išbadėję. Tarp atbėgusiųjų buvo ir tokių, kurie jau ne kartą spruko nuo vokiečių. Pavyzdžiui, atbėgėlis, pateikęs Nanseno vardu išduotą pasą, nurodė, kad jis buvo Austrijos sostinės Vienos gyventojas. Po Austrijos anšliuso pabėgo į Čekoslovakiją, jai žlugus pabėgo į Varšuvą, o kapituliuavus Varšuvos gynėjams pėsčias leidosi į Vilnių²³.

Į Lietuvą karo audra atbloškė ir 111 pabėgėlių žydų iš Čekoslovakijos. Jie jau 1939 m. pavasarį, gelbėdamiesi nuo vokiečių, buvo pabėgę į Lenkiją, turėjo vizas vykti į Švediją, bet iki Lenkijos užpuolimo nespėjo išvažiuoti. 1939 m. spalio pradžioje jie atsirado Vilniuje²⁴.

²⁰Uždavinys V. Pabėgėlių ir internuotųjų siluetai // Lietuvos aidas. – 1939, spalio 26.

²¹LCVA. – F. 300. – Ap. 1. – B. 5. – L. 186.

²²Dundulis B. Kaip užmegztas kontaktas su Raudonąja armija // Lietuvos žinios. – 1939, rugsėjo 22.

²³Nūdieninio Vilniaus vaizdai // Rytinis Lietuvos aidas. – 1939, spalio 16.

²⁴A. Trimako Tautų Sąjungos aukštojo pabėgėlių reikalams įgaliotinio atstovo Lietuvoje 1940 03 11 raštas Lietuvos Raudonojo Kryžiaus pirmininkui // LCVA. – F. 757. – Ap. 9. – B. 6. – L. 208.

Tarp atbėgėlių iš Čekoslovakijos buvo 12 inžinierių, 9 advokatai, 4 gydytojai, 3 žurnalistai. 104 (85 vyrai ir 19 moterų) iš jų buvo apgyvendinti mokyklos pastate Universiteto g. 9²⁵.

Nepriimti atbėgėlių Lietuva negalėjo, kaip ir bet kuri civilizuota valstybė. Tai buvo žmogiškumo pareiga, numatyta ir tarptautinėje teisėje, tačiau kartu su bendru atbėgėlių srautu į Lietuvą pateko ir apie 200 lenkų veikėjų, ypač pasižymėjusių aršia antilietuviška veikla, kitados garsiau už kitus šaukusius „marsz na Kowno“, persekiojusius lietuvius ir lietuvių organizacijas Vilniuje ir Vilniaus krašte. Lietuvos vyriausybė galėjo patraukti juos baudžiamojon atsakomybėn, tačiau, vadovaudamasi humaniškais sumetimais, Vidaus reikalų ministerija pasiūlė jiems per 14 dienų apleisti Lietuvą²⁶.

Civilių bėgimas į Lietuvą nesiliovė ir Raudonajai armijai užėmus visą Vilniaus kraštą, nes sovietinės karinės dalys nekludė iš Vilniaus niekam keliauti. Jos žiūrėjo, kad tik žmonės nesineštų ginklų. Tiesa, dalis atbėgėlių turėjo visas išvykti į kitas šalis²⁷. Tačiau bėglių į Lietuvą labai sumažėjo Vilniuje ir Vilniaus krašte pasklidus gandui, kad Vilnius bus grąžintas Lietuvai. Tačiau dabar lenkų pabėgėliai, buvę kitose Sovietų Sąjungos okupuotose srityse, metėsi į Vilnių ir Vilniaus sritį. Ypač daug jų atbėgo iš Breslaujos apskrities²⁸.

Tiesa, sovietinė administracija atbėgėlių skaičiui Vilniuje sumažinti ėmėsi specialių priemonių. 1939 m. rugsėjo 20 d. lenkų kariuomenės karininkams buvo įsakyta registruotis karo komendantūroje. Civiliams pabėgėliams įsakyta išvykti į savo kilimo vietas, jei jos buvo Vokietijos okupuotose teritorijose – išvykti iš miesto į kitas vietas²⁹. Tačiau tai mažai padėjo.

1939 spalio 28 d. Lietuvos kariuomenei įžengus į Vilnių visi karo atbėgėliai, buvę Vilniuje ir jo krašte, atiteko Lietuvai.

²⁵ Kruk Herman. Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. – P. 31.

²⁶ Apie 200 lenkų turės Lietuvą apleisti // Lietuvos žinios. – 1939, sausio 9.

²⁷ Dundulis B. Žmonės be tėvynės // Tėn pat. – 1939, rugsėjo 23.

²⁸ Pabėgėlių reikalai // Tėn pat. – 1939, rugsėjo 28.

²⁹ Žepkaitė R. Vilniaus istorijos atkarpa. 1939–1940. – P. 27.

Lietuvos kariuomenė sutinkama Vilniuje

Vilniaus grąžinimą Lietuvai ypač palankiai sutiko ten buvę atbėgėliai žydai bei apskritai visa Vilniaus žydų bendruomenė. Jau lapkričio 8 d. Respublikos Prezidentas Antanas Smetona, ministras pirmininkas brig. gen. Jonas Černius ir vidaus reikalų ministras brig. gen. Kazys Skučas priėmė Vilniaus žydų bendruomenės lyderį dr. J. Vygockį ir su juo aptarė Vilniaus bei atbėgėlių žydų problemas³⁰.

³⁰ Dr. Vygockis pas Lietuvos vyriausybę // Lietuvos žinios. 1939, lapkričio 9.